

Tolerantie in de postindustriële stad

Het etnocentrisme van laagopgeleiden in 22 Nederlandse steden onderzocht

Jeroen van der Waal & Dick Houtman

In hedendaagse westerse samenlevingen kan intolerantie jegens etnische minderheden met name worden gevonden onder laagopgeleiden. Op basis van verschillende theorieën in de stadsstudies kan echter worden verondersteld dat zij in de meest postindustriële steden minder etnocentrisch zijn dan in de minst postindustriële steden. Dit artikel vergelijkt het etnocentrisme van laagopgeleide autochtonen woonachtig in de 22 Nederlandse grootstedelijke gebieden, en toont aan dat dit inderdaad het geval is. Vervolgens wordt onderzocht of dit kan worden verklaard door de grotere arbeidsmarktkansen aldaar of het tolerantere culturele klimaat.

Inleiding

In de stadsstudies wordt het idee dat de bevolking van postindustriële steden toleranter is jegens etnische minderheden dan in industriële steden breed gedeeld. Daarom worden postindustriële steden ook wel aangeduid als 'new political culture cities' (Clark, 1996; Sharp, 2007; Sharp & Joslyn, 2008), 'unconventional cities' (Rosdil, 1991; Sharp, 2002) of 'post-traditional cities' (Sharp, 2007). Culturele intolerantie in het algemeen, en intolerantie jegens etnische minderheden in het bijzonder, kan in westerse samenlevingen met name worden gevonden onder laagopgeleiden – dit is sinds de jaren vijftig van de twintigste eeuw vele malen aangetoond (zie voor een actueel uitgebreid overzicht: Elchardus & Siongers, 2009). Aan de hand van het idee dat in de meest postindustriële steden de bevolking toleranter is kan echter worden verwacht dat de mate waarin sprake is van etnocentrisme onder laagopgeleiden aanzienlijk verschilt per stad. Dit artikel zal deze verwachting onderzoeken aan de hand van de volgende twee vragen: 1) zijn laagopgeleide autochtonen in de meest postindustriële steden toleranter jegens etnische minderheden dan in de minst postindustriële steden¹, en 2) wanneer dat inderdaad het geval is, hoe kan dat verschil dan worden verklaard?

Aan hedendaagse Amerikaanse stadssociologische inzichten kunnen twee verschillende theorieën worden ontleend die een verklaring kunnen bieden. De eerste theorie, een systematische uitwerking van centrale inzichten uit het werk van Richard Florida (2002, 2003, 2004, 2005), houdt hiervoor een tolerant stedelijk cultureel klimaat verantwoordelijk. Bij zo'n klimaat moet niet worden gedacht aan simpelweg de optelsom van de tolerantie van individuele stedelingen, maar

1 Wij spreken in wat volgt gemakshalve regelmatig over 'postindustriële' en 'industriële' steden in plaats van meest en minst postindustriële steden.

aan een verschijnsel *sui generis*, dat als zodanig de tolerantie van alle stedelingen, ongeacht hun achtergrondkenmerken, beïnvloedt.

De tweede theorie, die centrale inzichten uit het werk van Saskia Sassen (2000, 2001, 2006) combineert met de zogenoemde 'etnische competitietheorie', stelt dat een betere economische kansenstructuur voor laagopgeleiden daaraan ten grondslag ligt. In postindustriële steden zouden laatstgenoemden minder etnocentrisch zijn als gevolg van een geringere concurrentie om schaarse hulpbronnen door migranten. Wij behandelen in wat volgt achtereenvolgens beide theorieën, te beginnen met laatstgenoemde. Daarna toetsen we de uit beide theorieën voortvloeiende hypothesen aan de hand van een vergelijking van het etnocentrisme van laagopgeleide autochtonen in 22 meer dan wel minder postindustriële Nederlandse stedelijke agglomeraties.

Het economische en culturele klimaat in de postindustriële stad

Postindustrialisme, arbeidsmarktkansen en etnocentrisme

Volgens Sassen heeft de overgang van een industriële naar een postindustriële economie grote gevolgen voor de vraag naar laagopgeleide arbeid (2000, 2001, 2006). In steden met een groot aandeel werkgelegenheid in de voor een diensteneconomie kenmerkende 'geavanceerde producentendiensten' zou deze veel groter zijn dan in steden waarin deze diensten marginaal aanwezig zijn. Dat komt in de eerste plaats doordat deze diensten zelf veel werkgelegenheid voor laagopgeleiden scheppen: 'almost half the jobs in the producer services are lower-income jobs, and the other half are in the two highest earning classes' (Sassen, 2006: 197, vgl. 2000: 142). Bij de hoogste inkomensgroepen moet worden gedacht aan hoogopgeleide professionals zoals financieel specialisten, accountants en consultants, bij de laagste aan laagopgeleiden die het werk van deze professionals ondersteunen – schoonmakers, bedienden en beveiligingspersoneel (Sassen, 2000: 14, 2006: 197). De vraag naar laagopgeleide arbeid in postindustriële steden zou in de tweede plaats groot zijn omdat de zojuist genoemde professionals een consumptiepatroon en leefstijl hebben die veel werkgelegenheid scheppen in de persoonlijke dienstverlening. Hierbij valt te denken aan cateraars, horecapersoneel, et cetera (Sassen-Koob, 1985: 262).

Verschillende studies bevestigen deze veronderstellingen. De welvaart en de vraag naar hoog- zowel als laagopgeleide arbeid blijken de afgelopen decennia het meest te zijn toegenomen in postindustriële steden, terwijl beide in industriële steden juist zijn afgenomen, waardoor vooral laagopgeleiden zijn getroffen (Drennan et al., 2002). Alles wijst erop dat dit een algemeen patroon in hoogontwikkelde economieën is. Het is namelijk zowel gevonden in de Verenigde Staten (Elliott, 1999, 2004; Kasarda, 1985; Kasarda & Friedrichs, 1985, 1986) en voormalig West-Duitsland (Kasarda & Friedrichs, 1985, 1986) als Nederland (Van der Waal, 2010a, 2010b; Van der Waal & Burgers, 2009a, 2009b, 2010). De geavanceerde producentendiensten worden tegenwoordig dan ook wel aangemerkt als 'groeisectoren', en velen beschouwen hun aanwezigheid *sec* reeds als indicator voor een sterke en florerende stedelijke economie of als panacee voor het oplossen van

werkloosheidsproblematiek aan de onderkant van de arbeidsmarkt (vgl. Sassen, 2000, 2006).

Recent onderzoek maakt duidelijk dat de hoge werkloosheid onder laagopgeleiden in de meer industriële Nederlandse steden nog is versterkt door de instroom van migranten. Anders dan in de bij uitstek postindustriële steden is de vraag naar laagopgeleide arbeid daar namelijk onvoldoende om de instroom van migranten op te nemen (Van der Waal, 2009, 2010a, 2010b), waardoor de concurrentie tussen migranten en vooral laagopgeleide gevestigden er het scherpst is.² Volgens diverse auteurs in de stadsstudies zou een dergelijke concurrentie een sterker etnocentrisme onder laagopgeleide stedelingen tot gevolg hebben (bijv. Fainstein et al., 1992; King, 1990; Wacquant, 2008). Deze etnische competitietheorie is ook buiten de stadsstudies invloedrijk, al was het maar omdat zij met Webers veelgebruikte klassieke theorie over sociale sluiting ([1922] 2006; vgl. Roscigno et al., 2007) de veronderstelling deelt dat 'competition for resources leads to attempts at exclusion of one group by another' (Olzak, 1992: 163; vgl. Blalock, 1956, 1967). Uit deze etnische competitietheorie kunnen kortom twee hypothesen worden afgeleid. De eerste is dat laagopgeleide autochtonen etnocentrischer zijn dan hoogopgeleide autochtonen omdat ze een zwakkere economische positie innemen (hypothese 1). De tweede is dat het etnocentrisme van laagopgeleide autochtonen in de meest postindustriële steden het geringst is, vanwege de betere economische kansenstructuur aldaar (hypothese 2).

Postindustrialisme, cultureel klimaat en etnocentrisme

De overgang naar een postindustriële economie is echter niet alleen gepaard gegaan met de hierboven beschreven arbeidsmarktveranderingen, maar ook met veranderingen in het culturele stedelijke klimaat. In postindustriële steden zou namelijk sprake zijn van een toleranter cultureel klimaat dat de culturele tolerantie van hun bewoners positief beïnvloedt (Clark, 1996; Clark & Rempel, 1997; Sharp, 1996, 2002, 2007; Sharp & Joslyn, 2008). Deze veronderstelling neemt een belangrijke plaats in binnen het invloedrijke werk van Richard Florida over de creatieve klasse en creatieve steden.

Volgens Florida is een tolerant cultureel klimaat, naast technologische innovatie en talent, een belangrijke voorwaarde voor een florerende stedelijke economie omdat een dergelijk klimaat de creatieve klasse aantrekt (2002, 2003, 2004, 2005). Deze klasse wordt namelijk verantwoordelijk gehouden voor technologische innovatie, en als zodanig beschouwd als een belangrijke drijvende kracht achter het ontstaan van nieuwe vormen van werkgelegenheid. Of dit werkelijk een (of zelfs het) mechanisme is achter de groei van stedelijke economieën valt weliswaar nog te bezien (bijv. Asheim & Hansen, 2009; Hoyman & Faricy, 2009; Markusen & Schrock, 2006), maar dat is voor dit artikel verder niet van belang. Wel van belang is dat zowel in de Verenigde Staten (Florida, 2004, 2005) als in Nederland (Van der Waal, 2010a, 2010b) steden met een postindustriële econo-

2 Deze bevinding duidt erop dat in Nederlandse steden geen (volledig) gesegmenteerde arbeidsmarkt bestaat waarin migranten werkzaam zijn in een ander segment dan gevestigden zoals bijvoorbeeld vaak wordt verondersteld voor de Verenigde Staten (bijv. Bonacich, 1976).

mie inderdaad bij uitstek blijken te worden gekenmerkt door een tolerant cultureel klimaat, indien dit wordt gemeten aan de hand van de door Florida geïntroduceerde *bohemian index*.

Deze index is gebaseerd op het aandeel van de stedelijke bevolking dat betrokken is bij de productie van kunst en cultuur, omdat dat bij uitstek een groepering zou zijn die zich aangetrokken voelt tot een tolerant stedelijk klimaat (denk hierbij bijvoorbeeld aan de aantrekkingskracht van steden als San Francisco, Amsterdam, Berlijn en Parijs). Als zodanig indiceert de *bohemian index* volgens Florida 'an underlying openness to diversity' (Florida, 2002: 64; 2004: 260; 2005: 113-28) op het niveau van de stad als geheel, waarbij hij een tolerant stedelijk klimaat c.q. een hoge score op zijn index dus uitdrukkelijk niet opvat als slechts een resultante van de tolerantie van de individuele stadsbewoners in het algemeen of deze bohemians in het bijzonder (Deleon & Naff, 2004; Florida, 2002, 2003, 2004, 2005). In plaats daarvan gaat het volgens hem om een verschijnsel *sui generis*, dat dus op een vergelijkbare wijze als de cultuur in het zuiden van de Verenigde Staten, waar de bevolking ongeacht opleidingsniveau etnocentrischer is dan in de noordelijke staten, de individuele tolerantie beïnvloedt (bijv. Kuklinski et al., 1997; Oliver & Mendelberg, 2000; Weakliem & Biggert, 1999).

Net als de etnische competitietheorie leidt ook deze theorie van Florida kortom tot de hypothese dat laagopgeleide autochtonen in de meest postindustriële steden het minst etnocentrisch zijn. De verklaring daarvoor verschilt echter: waar dit volgens de etnische competitietheorie het resultaat is van de betere arbeidsmarktkansen voor de betrokkenen, is het volgens deze theorie het gevolg van het tolerantere stedelijke culturele klimaat. Daarmee veronderstelt de theorie van Florida dat het etnocentrisme van laagopgeleiden niet zozeer een gevolg is van hun slechtere kansen op de arbeidsmarkt als wel van de manier waarop zij aankijken tegen cultuur en cultureel verschil. Deze veronderstelling wordt empirisch ondersteund door het feit dat laagopgeleide autochtonen de meeste weerstand blijken te vertonen tegen immigrantengroepen die in culturele of etnische zin het meest van hen verschillen (Dustmann & Preston, 2007; Fuchs, Gerhards & Roller, 1993; Sniderman et al., 2004; Sniderman & Hagendoorn, 2007) en dat zij immigranten meer als een culturele dan als een economische bedreiging ervaren (Kluegel & Smith, 1983; O'Rourke & Sinnott, 2006; Sniderman et al., 2004; Sniderman & Hagendoorn, 2007). De genoemde veronderstelling wordt tevens ondersteund door de onderzoeksbevinding dat de intolerantie van laagopgeleiden niet of nauwelijks kan worden verklaard uit hun zwakke economische of arbeidsmarktpositie (Achterberg & Houtman, 2006; De Koster & Van der Waal, 2007; Elchardus & Siongers, 2009; Houtman, 1994, 2000; Houtman, Achterberg & Derks, 2008; Van der Waal, 2010a, 2010b; Van der Waal & Burgers, 2010; Van der Waal et al., 2010).

Dit wijst erop dat het opleidingsniveau in het geval van het verband met etnocentrisme als een indicator voor een culturele in plaats van een economische hulpbron functioneert ('cultureel kapitaal'), veroorzaakt doordat in liberale democratieën (Weil, 1985) een hoge opleiding gepaard gaat met een 'de-naturalisering' ofwel 'de-reïficatie' van cultuur (Gabennesch, 1972). Een dergelijk cultureel kapitaal belichaamt het vermogen om te begrijpen dat culturele ordes sociaal gecon-

strueerd zijn en als zodanig fundamenteel verschillen van de natuur (Bauman, 1987; Bourdieu, 1984). De 'eigen cultuur' wordt bijgevolg niet als maat der dingen beschouwd, maar als slechts één manier om sociale orde te scheppen en betekenis te geven aan de wereld. Mensen met veel cultureel kapitaal zien daardoor andere culturen niet zozeer als 'deviant' of 'problematisch', en de 'eigen' cultuur niet als vanzelfsprekend en onproblematisch, maar nemen slechts verschillende, veranderlijke en uiteindelijk arbitraire waardepatronen en leefstijlen waar.³

Het gevolg hiervan is dat mensen met een geringe hoeveelheid cultureel kapitaal – zowel geïnstitutionaliseerd in de vorm van een hoog opleidingsniveau als belichaamd in de zin van waardering voor en consumptie van 'hoge' cultuur (Bourdieu, 1986) – culturele diversiteit als bedreigend ervaren, wat gevoelens van wantrouwen en culturele onzekerheid met zich meebrengt (Elchardus & Siongers, 2009; Manevska et al., 2010). Verschillende studies wijzen inderdaad uit dat culturele onzekerheid met name kan worden gevonden onder laagopgeleiden (Elchardus & Smits, 2002; De Groof & Elchardus, 2009; Manevska et al., 2010; McDill, 1961; Mulford, 1968; Radkiewicz, 2007), en bovendien sterk verbonden is met culturele intolerantie in het algemeen (Achterberg & Houtman, 2009; Blank, 2003; Derks, 2006; Elchardus & Smits, 2002) en intolerantie jegens etnische minderheden in het bijzonder (Elchardus & Siongers, 2009; Fuchs, 2003; Lutterman & Middleton, 1970; Manevska et al., 2010; McDill, 1961; Mulford, 1968; Radkiewicz, 2007; Roberts & Rokeach, 1956; Srole, 1956).

Waar de etnische competitietheorie het etnocentrisme van laagopgeleide autochtonen toeschrijft aan hun kwetsbare economische positie, zijn hiervoor volgens deze alternatieve theorie kortom veeleer hun beperkte cultureel kapitaal en de daarmee gepaard gaande culturele onzekerheid verantwoordelijk (hypothese 3). Het tolerante culturele klimaat in postindustriële Nederlandse steden, zoals afgemeten aan hun hoge scores op Florida's bohemian index (Van der Waal, 2010a, 2010b), rechtvaardigt bovendien de hypothese dat laagopgeleide autochtonen daar minder etnocentrisch zullen zijn dan elders. Volgens de etnische competitietheorie leidt een betere economische kansenstructuur in postindustriële steden tot een geringer etnocentrisme onder laagopgeleiden, terwijl deze alternatieve verklaring dit laatste toeschrijft aan het tolerantere culturele klimaat aldaar (hypothese 4).

Data en operationalisering

Data

Om de hypothesen te toetsen, is een dataset geconstrueerd door samenvoeging van gegevens op stadsniveau voor de 22 grootstedelijke agglomeraties in Neder-

3 Volgens Bourdieu vervult cultureel kapitaal een statusfunctie. Als zodanig functioneert het volgens hem als bron van uitsluiting en dient het met name de reproductie van statusverschillen (vgl. Houtman, 2000: hoofdstuk 8). Ons gebruik van cultureel kapitaal als achtergrond van culturele tolerantie verschilt van de manier waarop Bourdieu dit concept toepast, maar is er niet mee in strijd. Bourdieus aandacht gaat alleen uit naar andere gevolgen van verschillen in cultureel kapitaal.

land zoals afgebakend door het CBS (zie bijlage) met data over individuen woonachtig in deze gebieden. Voor de data op individueel niveau zijn de jaargangen 2004 en 2006 van de tweejaarlijkse survey *Culturele Veranderingen in Nederland* gebruikt, datasets die representatief zijn voor de Nederlandse bevolking en verzameld door het *Sociaal Cultureel Planbureau* (SCP).⁴ Samenvoeging van de twee jaargangen was noodzakelijk om een databestand met een voldoende aantal autochtone respondenten ($N = 765$) uit de beroepsbevolking (18 tot 65 jaar), woonachtig in de 22 Nederlandse grootstedelijke agglomeraties, te bewerkstelligen. Deze data op individueel niveau zijn vervolgens samengevoegd met data op stadsniveau voor de 22 Nederlandse agglomeraties, verkregen via de *Atlas voor Gemeenten 2004* en *Statline* van het *Centraal Bureau voor de Statistiek* (CBS).⁵

*Operationalisering variabelen individueel niveau*⁶

Etnocentrisme wordt gemeten met een schaal bestaande uit vier items over migranten en immigratie (tabel 1). Een daarvan vraagt de opinie van de respondent over het aantal mensen in Nederland zonder de Nederlandse nationaliteit, drie vragen of respondenten vinden dat 'buitenlanders' of 'Nederlanders' het meeste recht hebben op schaarse hulpbronnen. Voor de laatste drie items is gekozen omdat zij het meest in overeenstemming zijn met de theoretische rationale van de etnische competitietheorie.

Tabel 1 **Meting etnocentrisme**

Items	Factorladin- gen
Veronderstel dat er twee werknemers zijn, die op één punt verschillen, maar overigens op alle andere punten gelijk zijn. Als maar een van beiden in aanmerking kan komen voor promotie, wie zou het dan moeten zijn? [een buitenlander / mag geen verschil maken / een Nederlander]	0,74
Veronderstel dat er twee werknemers zijn, die op één punt verschillen, maar overigens op alle andere punten gelijk zijn. Als een van hen ontslagen moet worden omdat het met het bedrijf slecht gaat, wie zou dat volgens u dan moeten zijn? [een Nederlander / mag geen verschil maken / een buitenlander]	0,52
Wij zouden graag van u willen weten wie van de twee volgens u tijdens een periode van woningschaarste een vrijkomende woning moet krijgen. [gezin van een buitenlander / mag geen verschil maken / Nederlands gezin]	0,79
Wat vindt u over het algemeen van het aantal mensen van een andere nationaliteit dat in ons land woont? Zijn dat er [te veel / veel maar niet te veel / of niet veel]	0,65
R^2	46,41
Cronbach's α	0,61
N	765

Bron: *Culturele Veranderingen in Nederland 2004 en 2006*.

4 <http://www.scp.nl/>.

5 <http://statline.cbs.nl/statweb/>.

6 Alle variabelen in de analyses zijn gestandaardiseerd.

Economische positie wordt gemeten met twee indicatoren: *inkomen*, gemeten als het netto gezinsinkomen van de respondent, en *werkloos*, een variabele die werkenden en scholieren/studenten codeert als 1 en werklozen als 2.

Opleidingsniveau is een meer ambigue indicator voor de economische positie dan inkomen of werkloosheid, omdat het tevens iemands (geïnstitutionaliseerd) cultureel kapitaal meet. Het wordt gemeten als het minimale aantal jaren dat na het zesde levensjaar nodig is om het hoogst bereikte onderwijsniveau van de respondent te behalen.

Culturele participatie wordt in de analyses gebruikt naast het opleidingsniveau, omdat het anders dan dit laatste niet mede iemands economische positie indiceert en daarom een betere, want niet ambigue, indicator voor cultureel kapitaal is (vgl. Houtman, 2000; Manevska et al., 2010; Van der Waal, 2010b). Culturele participatie wordt gemeten met een veelgebruikte schaal voor belichaamd cultureel kapitaal bestaande uit vier vragen aangaande de consumptie van ‘hoge’ cultuur door de respondent (zie tabel 2) (bijv. DiMaggio, 1982; DiMaggio & Mohr, 1985; Dumais, 2002; Eitle & Eitle, 2002; Katsillis & Robinson, 1990).

Culturele onzekerheid wordt gemeten met vier items die zijn geïnspireerd door de veelgebruikte anomieschaal van Srole (1956) (tabel 3).

Tabel 2 *Meting culturele participatie*

Items	Factorladingen
Wilt u aangeven hoe vaak u in de afgelopen 12 maanden een concert van klas-sieke muziek heeft bezocht? [niet / 1 keer per jaar / 2-3 keer per jaar / 4-11 keer per jaar / 1 keer per maand]	0,80
Wilt u aangeven hoe vaak u in de afgelopen 12 maanden een museum heeft bezocht? [niet / 1 keer per jaar / 2-3 keer per jaar / 4-11 keer per jaar / 1 keer per maand]	0,69
Wilt u aangeven hoe vaak u in de afgelopen 12 maanden een opera heeft bezocht? [niet / 1 keer per jaar / 2-3 keer per jaar / 4-11 keer per jaar / 1 keer per maand]	0,74
Wilt u aangeven hoe vaak u in de afgelopen 12 maanden een toneelvoorstel-ling heeft bezocht? [niet / 1 keer per jaar / 2-3 keer per jaar / 4-11 keer per jaar / 1 keer per maand]	0,78
R ²	57,11
Cronbach's α	0,74
N	765

Bron: *Culturele Veranderingen in Nederland 2004 en 2006*.

Tabel 3 *Meting culturele onzekerheid*

Items	Factorladingen
Vindt u dat over het algemeen de meeste mensen wel te vertrouwen zijn of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen? [wel te vertrouwen / je kan niet voorzichtig genoeg zijn]	0,59

Tabel 3 (Vervolg)

Items	Factorladingen
Er zijn zoveel verschillende opvattingen over wat goed en wat verkeerd is dat je soms niet meer weet waar je aan toe bent [helemaal niet mee eens / eigenlijk niet mee eens / noch mee eens, noch mee oneens / in grote lijnen mee eens / volkomen mee eens]	0,85
Alles verandert heden ten dage zo snel dat men vaak nauwelijks meer weet wat goed en wat slecht is [helemaal niet mee eens / eigenlijk niet mee eens / noch mee eens, noch mee oneens / in grote lijnen mee eens / volkomen mee eens]	0,87
Mensen als ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet [oneens / eens]	0,49
R ²	57,11
Cronbachs α	0,74
N	765

Bron: Culturele Veranderingen in Nederland 2004 en 2006.

Operationalisering variabelen stadsniveau

Postindustrialisme wordt gemeten als het aandeel van de beroepsbevolking dat werkt in de geavanceerde producentendiensten minus het aandeel van de beroepsbevolking dat werkt in de industrie. Bij de geavanceerde producentendiensten gaat het om het aandeel mensen dat emplooi vindt in klasse J (financiële instellingen) en klasse K (vastgoed en zakelijke dienstverlening) van de Nederlandse Standaard Bedrijfsindeling 1993 (SBI 93). Dit zijn volgens Sassen bij uitstek de economische sectoren die in stedelijke diensteneconomieën op directe en indirecte wijze werkgelegenheid scheppen voor laagopgeleiden, hetgeen meerdere malen is bevestigd voor Nederlandse steden (Van der Waal, 2010a, 2010b; Van der Waal & Burgers, 2009a, 2009b, 2010). Bij de industrie gaat het om het aandeel mensen dat emplooi vindt in klasse D (industrie) van de Nederlandse Standaard Bedrijfsindeling 1993.

De *economische kansenstructuur* wordt gemeten als het aandeel laagopgeleiden dat op zoek is naar een baan van meer dan twaalf uur per week, de bij de vaststelling van de werkloosheid in Nederland als standaard gehanteerde grens. Deze variabele varieert van 4,4 tot 8 procent en is omgepoold zodat een hogere score op *economische kansenstructuur* staat voor lagere werkloosheid onder laagopgeleiden, ofwel meer arbeidsmarktkansen voor laagopgeleiden. Zoals verwacht correleert *economische kansenstructuur* stevig met *postindustrialisme* (Pearsons $r = 0,442$, $p < 0,05$, $N = 22$): in de meest postindustriële steden is de economische kansenstructuur voor laagopgeleiden het gunstigst, want het werkloosheidsniveau onder laagopgeleiden het laagst.

De bohemian index is zoals gezegd geïntroduceerd door Florida (2002, 2004) als operationalisering voor de tolerantie van het stedelijke culturele klimaat aan de hand van het aandeel bohemians in de stedelijke bevolking. Het gaat meer in het bijzonder om het aandeel van de stedelijke bevolking dat is betrokken bij de productie van kunst en cultuur (denk aan schrijvers, ontwerpers, architecten, componisten, schilders, beeldhouwers, fotografen en acteurs). De score varieert van 0,07

procent tot 2 procent en de index is, als verwacht en net als *economische kansenstructuur*, substantieel gecorreleerd met *postindustrialisme* (Pearsons $r = 0,670$, $p < 0,01$, $N = 22$): de meest postindustriële steden scoren het hoogst op de bohemian index en hebben dus het meest tolerante culturele klimaat.

Operationalisering controlevariabelen

Naast de variabelen die nodig zijn voor het toetsen van de hypothesen worden in de analyses ook enkele controlevariabelen opgenomen. Ten eerste moet worden gecontroleerd voor de demografische opbouw van de bevolking, omdat deze per stad verschilt, terwijl eerdere onderzoeken naar etnocentrisme aantonen dat demografische kenmerken samenhangen met etnocentrisme. Het gaat om te beginnen om het *geslacht* (vrouwelijke respondenten zijn gecodeerd als 1 en mannelijke als 2) en de *leeftijd* (in jaren). Voorts is de variabele *jaar* in de analyses opgenomen, omdat de dataset een samenvoeging is van twee surveys (respondenten uit het survey van 2004 zijn gecodeerd als 2004 en die uit dat van 2006 als 2006).

Naast deze controlevariabelen op individueel niveau wordt er ook een controlevariabele op stadsniveau gebruikt, namelijk het *aandeel immigranten*. Deze variabele indiceert het percentage niet-westerse allochtonen onder de stedelijke bevolking en varieert van 5,3 procent tot 33,9 procent. Controle voor deze variabele is noodzakelijk, omdat op basis van verschillende theorieën kan worden verwacht dat het aandeel migranten in een stad het etnocentrisme van autochtonen beïnvloedt (Elchardus & Siongers, 2009).

Etnocentrisme in Nederlandse steden onderzocht

Voordat de invloed van het culturele en economische klimaat van steden op het etnocentrisme van laagopgeleide autochtone stedelingen in Nederland wordt onderzocht, toont tabel 4 hoe de indicatoren voor een zwakke economische positie zich verhouden tot indicatoren voor cultureel kapitaal en culturele onzekerheid. Boven de diagonaal zijn de bivariate correlaties opgenomen, daaronder de partiële, gecontroleerd voor het opleidingsniveau. De correlaties boven de diagonaal tonen dat het opleidingsniveau voor zowel economische positie als cultureel kapitaal een ambigue indicator is. Het indiceert zowel het eerste – zie daarvoor de correlatie met *inkomen* – als het tweede – zie daarvoor de correlatie met *culturele participatie*. Dit toont aan dat de vaak gevonden relatie tussen opleidingsniveau en etnocentrisme niet eenduidig geïnterpreteerd kan worden als een bevestiging van de etnische competitietheorie dan wel als een bevestiging van de culturele theorie in de vorige paragraaf.

De correlaties beneden de diagonaal laten zien dat *culturele participatie* in tegenstelling tot *opleidingsniveau* een niet-ambigue indicator voor cultureel kapitaal is, omdat deze gecontroleerd voor *opleidingsniveau* niet samenhangt met *inkomen* of *werkloos*. Een relatie tussen *culturele participatie* en *etnocentrisme* kan daarom in tegenstelling tot een relatie tussen *opleidingsniveau* en *etnocentrisme* wel eendui-

Tabel 4 *Nulde-ordecorrelaties (boven diagonaal) en partiële correlaties gecontroleerd voor opleidingsniveau (onder diagonaal) tussen indicatoren voor economische positie (inkomen en werkloos), culturele positie (culturele participatie en culturele onzekerheid) en opleidingsniveau*

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
(1) Culturele onzekerheid	1,00	-0,29***	-0,11**	-0,40***	0,01
(2) Culturele participatie	-0,19***	1,00	0,08*	0,31***	-0,04
(3) Inkomen	-0,07	0,05	1,00	0,12**	-0,06
(4) Opleidingsniveau	-	-	-	1,00	0,04
(5) Werkloos	0,03	-0,05	-0,06	-	1,00
N = 765					

Bron: *Culturele Veranderingen in Nederland 2004 en 2006, Atlas voor Gemeenten 2004; Statline, Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)* (eigen calculaties)

*** = $p < 0,001$; ** = $p < 0,01$; * = $p < 0,05$

dig als een cultureel fenomeen worden geïnterpreteerd. *Culturele onzekerheid* blijkt daarnaast louter culturele wortels te hebben: gecontroleerd voor *opleidingsniveau* is zij niet meer gecorreleerd met *inkomen*. Dit betekent dat als uit de analyses blijkt dat culturele onzekerheid (deels) ten grondslag ligt aan het ethnocentrisme van autochtonen met weinig opleiding, dit niet kan worden toegeschreven aan hun zwakke economische positie maar samenhangt met hun beperkte culturele kapitaal. Dat mensen met een hoog inkomen meer belichaamd cultureel kapitaal bezitten en minder cultureel onzeker zijn, zoals uit de correlaties boven de diagonaal van tabel 4 blijkt, kan dus volledig worden toegeschreven aan hun hogere opleidingsniveau, zoals uit de correlaties onder de diagonaal blijkt. Anders gesteld is het niet het hoge inkomen maar het hoge opleidingsniveau van hoge inkomensgroepen dat hun interesse in 'hoge cultuur' met zich meebrengt en hen minder cultureel onzeker maakt. Hieruit volgt dat een relatie tussen *ethnocentrisme* en *inkomen* en/of *werkloos*, indien wordt gecontroleerd voor *opleidingsniveau*, eenduidig kan worden geïnterpreteerd als een bevestiging van de etnische competitietheorie. *Inkomen* en *werkloos* hangen, gecontroleerd voor *opleidingsniveau*, immers niet samen met *culturele participatie* en *culturele onzekerheid*, en functioneren in de analyses die volgen daarom als zuivere indicatoren voor iemands economische positie.

Omdat de hypothesen worden getoetst met data met een multi-levelstructuur, 765 respondenten in 22 grootstedelijke gebieden, wordt in tabel 5 een multi-levelanalyse uitgevoerd. Het nulmodel laat zien dat 5 procent van de variantie in *ethnocentrisme* bestaat op stadsniveau ($0,05 / (0,05 + 0,95)$), en dat dus 95 procent ($0,95 / (0,05 + 0,95)$) van deze variantie bestaat op individueel niveau. Het opleidingsniveau blijkt, zoals vele studies voor deze reeds hebben aangetoond, in model 1 negatief en significant samen te hangen met ethnocentrisme: hoogopge-

leide autochtonen zijn minder etnocentrisch dan laagopgeleide autochtonen.⁷ De vraag is echter of dit moet worden geïnterpreteerd als een cultureel effect als een economisch effect of als beide. Om deze vraag te beantwoorden worden in model 2 niet-ambigue indicatoren voor iemands economische positie en in model 3 en 4 niet-ambigue indicatoren voor iemands culturele positie ingebracht.

In model 2 blijkt dat van de twee niet-ambigue indicatoren voor economische positie, *inkomen* en *werkloos*, alleen de eerste een significant effect heeft op *etnocentrisme*, in de richting zoals voorspeld in de etnische competitietheorie.⁸ Het effect is echter niet sterk, en het verklaart nauwelijks iets weg van het verband tussen *opleidingsniveau* en *etnocentrisme*, terwijl men dit wel zou verwachten als *opleidingsniveau* in deze analyse zou fungeren als indicator voor een zwakke economische positie. Hoewel de significante invloed van *inkomen* op *etnocentrisme* in lijn is met de etnische competitietheorie kan daarom met deze analyse niet worden aangetoond dat laagopgeleide autochtonen vanwege hun zwakkere economische positie etnocentrischer zijn dan hooggeschoolde autochtonen. Hypothese 1 moet daarom worden verworpen.

Model 3 toont dat de eenduidige indicator voor iemands culturele positie, *culturele participatie*, zoals kon worden verwacht op basis van de culturele theorie negatief en significant samenhangt met *etnocentrisme*.⁹ Mensen met veel belichaamd cultureel kapitaal zijn minder etnocentrisch dan mensen met weinig belichaamd cultureel kapitaal. Net als in alle andere studies die dit aantonen, blijken belichaamd en institutioneel cultureel kapitaal grotendeels onafhankelijk van elkaar invloed te hebben op culturele tolerantie (Achterberg & Houtman, 2006; Houtman, 2000; Houtman, Achterberg & Derks, 2008; Van der Waal, 2010a, 2010b; Van der Waal et al., 2010), aangezien het inbrengen van *culturele participatie* nauwelijks iets wegverklaart van het verband tussen *opleidingsniveau* en *etnocentrisme*.

In model 4 wordt vervolgens onderzocht of de culturele onzekerheid van mensen met weinig cultureel kapitaal het verband tussen *etnocentrisme* en de twee indicatoren voor cultureel kapitaal, *opleidingsniveau* en *culturele participatie*, kan verklaren.¹⁰ Daartoe is *culturele onzekerheid* ingebracht, dat zoals verwacht stevig positief correleert met *etnocentrisme*. Dit is niets nieuws, aangezien voorgaande onderzoeken het reeds hebben aangetoond. Wat belangrijker is voor het onderzoeksprobleem in dit artikel is dat het effect van *culturele onzekerheid* het effect van *culturele participatie* geheel en dat van *opleidingsniveau* deels wegverklaart.

7 Het gebruik van vier vrijheidsgraden (er zijn vier variabelen toegevoegd ten opzichte van het vorige model) leidt tot een daling in de deviantie van 83,83 (2069,01-1985,18), en daarom is model 1 een significante verbetering ten opzichte van het nulmodel. Volgens de *chi kwadraat*-verdeling is er slechts een daling van 9,488 in de deviantie nodig om significant te zijn op 5 procent-niveau.

8 Het blijkt geen significante verbetering te zijn ten opzichte van model 1 ((1985,18-1980,27) < 5,991). Als alleen inkomen wordt toegevoegd is het echter wel een significante verbetering ten opzichte van model 1.

9 Model 3 is een significante verbetering van model 2 (1980,27-1976,12 > 3,841).

10 Model 4 is een significante verbetering ten opzichte van van model 3 ((1976,12-1941,43) > 3,841).

Aangezien tabel 4 toont dat *culturele onzekerheid* niet samenhangt met eenduidige indicatoren voor economische positie, kan dit niet anders worden geïnterpreteerd dan dat het beperkte cultureel kapitaal van laagopgeleide autochtonen verantwoordelijk is voor een substantieel deel van hun etnocentrisme.¹¹ Daarmee is hypothese 3 – laagopgeleide autochtonen zijn etnocentrisch vanwege hun beperkte cultureel kapitaal en de culturele onzekerheid die daarmee gepaard gaat – bevestigd.

Wat rest is de vraag of laagopgeleide autochtonen in de meest postindustriële steden inderdaad het minst etnocentrisch zijn, en zo ja, in hoeverre dat dan economische dan wel culturele wortels heeft. Deze vraag zal worden beantwoord in vier stappen.

De eerste stap wordt genomen in model 5 door het inbrengen van *postindustrialisme* en door uit te zoeken of het opleidingsniveau een significante *random slope* heeft, wat het geval blijkt.¹² Zo'n significante random slope betekent dat het verband tussen *opleidingsniveau* en *etnocentrisme* verschilt tussen Nederlandse steden. Naast dit patroon toont model 5 ook dat de bevolking in de meest postindustriële steden het minst etnocentrisch is: *postindustrialisme* heeft een significant en negatief effect. De tweede stap wordt genomen in model 6 door het inbrengen van het interactie-effect van *postindustrialisme* met *opleidingsniveau*.¹³ Waar de significante random slope van *opleidingsniveau* in model 5 aangaf dat zijn verband met *etnocentrisme* verschilt tussen Nederlandse steden, toont dit significante en positieve interactie-effect aan dat deze verschillen in lijn zijn met wat op basis van beide in dit artikel behandelde verklaringen kan worden verwacht: in de meest postindustriële steden is het verschil in etnocentrisme tussen laagopgeleide en hoogopgeleide autochtonen kleiner dan in de minst postindustriële steden. Daarmee zijn we aangekomen bij stap 3: de vraag hoe dit kan worden verklaard. Deze wordt beantwoord met de modellen 7a en 7b, die respectievelijk de etnische competitietheorie en Florida's theorie modelleren.

11 Hier dient te worden benadrukt dat het niet waarschijnlijk is dat tolerantie jegens etnische minderheden, of culturele tolerantie in het algemeen, het *gevolg* is van institutioneel en belichaamd cultureel kapitaal, omdat het evengoed andersom kan zijn. In liberale democratieën zijn voorstanders van culturele vrijheid immers meer geïnteresseerd in 'hoge' cultuur dan degenen die veel waarde hechten aan een strenge sociale orde, al is het alleen al omdat veel hedendaagse kunstuitingen de legitimiteit van de bestaande sociale en culturele orde kritisch bevragen, deconstrueren en verstoren (Bell, 1976; Jensen, 1995). Hetzelfde geldt voor het verband tussen opleidingsniveau en culturele tolerantie, omdat openstaan voor culturele diversiteit en complexiteit, of deze zelfs waarderen, behulpzaam is bij het volgen van hoger onderwijs. In plaats van te veronderstellen dat institutioneel en belichaamd cultureel kapitaal culturele tolerantie veroorzaken, ligt het daarom meer voor de hand om te veronderstellen dat ze elkaar wederzijds versterken. Anders gesteld: bij de samenhang tussen institutioneel of belichaamd cultureel kapitaal en culturele tolerantie is eerder sprake van een Weberiaanse *Wahlverwandschaft* dan van een causaal verband (Houtman, 2000: hoofdstuk 8). Voor het vraagstuk in dit artikel is dat echter geen probleem, omdat onze analyse nog steeds aantoonde dat het etnocentrisme van laagopgeleide autochtonen niet eenduidig als economisch verschijnsel, en dus niet automatisch als een bevestiging van de etnische competitietheorie, kan worden geïnterpreteerd.

12 Model 5 is een significante verbetering ten opzichte van model 4 ((1941,43-1935,15) > 5,991).

13 Model 6 is een significante verbetering ten opzichte van model 5 ((1935,15-1931,42) > 3,841).

Tabel 5 *Etnocentrisme van autochtonen in de 22 Nederlandse grootstedelijke agglomeraties (multi-level regressieanalyse; schattingsmethode: maximum likelihood)*

	Nulmodel	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7a	Model 7b
	β	β	β	β	β	β	β	β	β
<i>Onafhankelijke variabelen individueel niveau</i>									
Constante	0,06	0,05	0,05	0,04	0,03	0,07	0,06	0,02	-0,07
Opleidingsniveau		-0,35***	-0,33***	-0,30***	-0,22***	-0,27***	-0,30***	-0,31***	-0,23***
Inkomen			-0,08**	-0,07**	-0,06**	-0,06*	-0,06*	-0,06*	-0,06*
Werkloos		-0,00		-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01
Culturele participatie				-0,10**	-0,06	-0,06	-0,06	-0,06	-0,06
Culturele onzekerheid					0,22***	0,22***	0,22***	0,22***	0,22***
<i>Onafhankelijke variabelen stadsniveau</i>									
Postindustrialisme						-0,10~	-0,09~	-0,07	0,04
Economische kansenstructuur								0,05	
Bohemian index									-0,15~
<i>Cross-level interacties</i>									
Postindustrialisme * opleidingsniveau							0,09*	0,11*	-0,00
Economische kansenstructuur * opleidingsniveau								-0,03	
Bohemian index * opleidingsniveau									0,12~
<i>Controle variabelen</i>									
Geslacht		0,03	0,02	0,02	0,01	0,01	0,01	0,00	0,01
Leeftijd		-0,06*	-0,05	-0,04	-0,05	-0,05	-0,05	-0,05	-0,05
Jaar		-0,01	-0,01	-0,01	0,00	-0,01	-0,01	-0,01	-0,01
Aandeel immigranten								-0,07	-0,06
Variantie stadsniveau (N = 22)	0,05**	0,03*	0,03*	0,03*	0,03*	0,03~	0,03~	0,02~	0,01

Tabel 5 (Vervolg)

	Nulmodel	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7a	Model 7b
Variantie individueel niveau (N = 765)	0,95***	0,85***	0,84***	0,83***	0,80***	0,79***	0,79***	0,79***	0,79***
Random slope opleidingsniveau* 0						0,13~	0,04	0,04	0,01
Deviantie	2069,01	1985,18	1980,27	1976,12	1941,43	1935,15	1931,42	1929,87	1924,61
DF		3	2	1	1	2	1	2	2

Bron: Culturele Veranderingen in Nederland 2004 en 2006; Atlas voor Gemeenten 2004; Statline, Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (eigen calculaties)
*** = p<0,01; ** = p<0,05; * = p<0,1 tweezijdig. ~ p<0,1 eenzijdig

Tabel 6 *Etnocentrisme van autochtonen in de 22 Nederlandse grootstedelijke agglomeraties (multi-level regressieanalyse; schattingsmethode: maximum likelihood)*

	Laagopgeleiden		Hoogopgeleiden	
	Nulmodel	Model 1a	Nul model	Model 1b
<i>Onafhankelijke variabelen</i>	β	β	β	β
Constante	0,31***	0,21**	-0,27***	-0,27***
Bohemian index		-0,25**		-0,12~
<i>Controle variabelen</i>				
Geslacht		0,03		0,05
Leeftijd		-0,05		0,04
Jaar		-0,02		-0,06
Aandeel immigranten		-0,04		-0,00
Variantie stadsniveau (N = 22)	0,07*	0,01	0,03~	0,01
Variantie individueel niveau	1,14***	1,14***	0,60***	0,60***
Deviantie	1127,46	1117,40	859,99	854,23
DF		4		4
N	384	384	381	381

Bron: Culturele Veranderingen in Nederland 2004 en 2006; Atlas voor Gemeenten 2004; Statline, Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (eigen calculaties)

*** = $p < 0,01$; ** = $p < 0,05$; * = $p < 0,1$ tweezijdig. ~ $p < 0,1$ eenzijdig

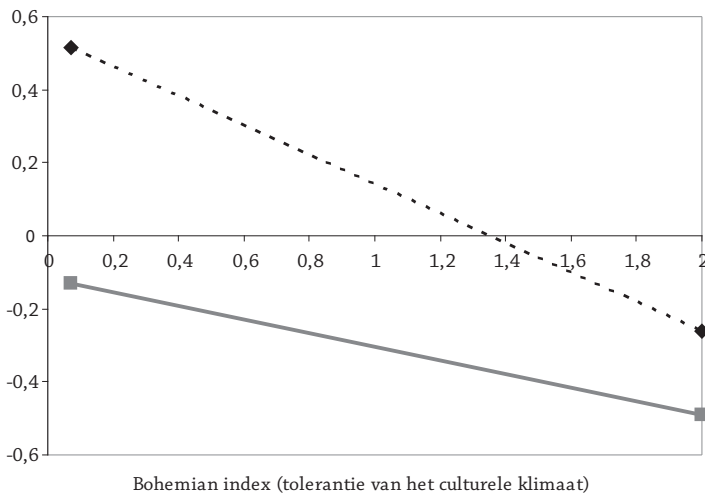
Uit de vergelijking van model 7a met 7b blijkt dat alleen Florida's theorie een verklaring kan bieden voor het kleinere verschil in etnocentrisme tussen laag- en hoogopgeleide autochtonen in de meest postindustriële steden.¹⁴ Uit model 7a blijken *economische kansenstructuur* en het interactie-effect daarvan met *opleidingsniveau* niet ten grondslag te liggen aan dit patroon. Zij kunnen het niet wegverklaren, wat zo veel betekent als dat de grotere arbeidsmarktkansen in de meest postindustriële steden niet debet zijn aan het kleinere verschil in etnocentrisme tussen laag- en hoogopgeleide autochtonen aldaar. Uit model 7b blijkt dat de tolerantie van het culturele klimaat hier wel aan ten grondslag ligt: het inbrengen van de bohemian index en de interactie daarvan met *opleidingsniveau* verklaren dit patroon wel weg. Kortom, het kleinere verschil in etnocentrisme tussen laag- en hoogopgeleide autochtonen in de meest postindustriële steden wordt niet veroorzaakt doordat de arbeidsmarktkansen voor laagopgeleiden er beter zijn, maar doordat deze steden een toleranter cultureel klimaat hebben. Daarmee is hypothese 2 – laagopgeleide autochtonen in de meest postindustriële steden zijn minder etnocentrisch dan in de minst postindustriële steden vanwege de betere arbeidsmarktkansen – verworpen.

Een klein verschil tussen laag- en hoogopgeleiden zegt op zichzelf echter nog niets over het etnocentrismeniveau van beide groepen. Daarvoor is nog een laat-

14 Model 7a is geen ((1931,42-1929,87) < 5,991) en model 7b is wel ((1931,42-1924,61) > 5,991) een significante verbetering ten opzichte van model 6.

ste stap nodig. De vraag of laagopgeleide autochtonen in de meest postindustriële steden minder etnocentrisch zijn dan in de minst postindustriële steden vanwege het tolerante culturele klimaat – hypothese 4 – moet worden beantwoord met een additionele analyse waarvan verslag wordt gedaan in tabel 6. In deze tabel wordt de culturele analyse voor laagopgeleide autochtonen (minder dan zestien jaar onderwijs; $N = 384$; model 1a) en hoogopgeleide autochtonen (zestien of meer jaren onderwijs; $N = 381$; model 1b) afzonderlijk uitgevoerd.¹⁵ Deze analyse toont dat, gecontroleerd voor de demografische kenmerken van de stedelijke bevolking en het aandeel migranten in een stad, zowel laagopgeleide als hoogopgeleide autochtonen minder etnocentrisch zijn in steden die het hoogst scoren op de bohemian index, ofwel in steden die volgens Florida het meest tolerante culturele klimaat hebben. Figuur 1 geeft deze resultaten grafisch weer, en toont dat dit voor laagopgeleide autochtonen in sterkere mate geldt dan voor hoogopgeleide autochtonen. Daarmee wordt hypothese 4 – laagopgeleide autochtonen in de meest postindustriële steden zijn het minst etnocentrisch vanwege het tolerantere culturele klimaat – bevestigd.

Figuur 1 *Het etnocentrisme van laagopgeleide autochtonen (stippellijn) en hoogopgeleide autochtonen in de 22 Nederlandse grootstedelijke agglomeraties naar de tolerantie van het culturele klimaat*

15 Model 1a is een significante verbetering van het nulmodel ((1127,46-1117,40) > 9,488). Bij model 1b is dit het geval als louter de bohemian index wordt ingevoegd ((859,99-856,45) > 2,706), maar niet als daarnaast ook de controlevariabelen worden ingevoegd aangezien deze alle niet significant zijn, en het effect van de bohemian index niet zo sterk is ((859,99-854,23) < 9,488). Om aan te tonen dat het effect van de bohemian index niet het gevolg is van de demografische samenstelling van Nederlandse steden zijn deze controlevariabelen in model 1b toch opgenomen.

Conclusies en discussie

Literatuur uit twee verschillende onderzoeksvelden rechtvaardigt de veronderstelling dat in de meest postindustriële Nederlandse steden laagopgeleide autochtonen het minst etnocentrisch zijn. De eerste theorie hieromtrent komt voort uit een combinatie van de etnische competitietheorie met de onderzoeksbevinding dat bij uitstek in deze steden de concurrentie tussen migranten en laagopgeleide gevestigden het minst scherp is. Onze analyse bevestigt weliswaar het geringere etnocentrisme van de betrokkenen in deze steden, maar daarvoor blijkt hun gunstiger arbeidsmarktpositie aldaar niet verantwoordelijk. Dit is enerzijds een opmerkelijke bevinding, omdat de door ons in dit artikel gehanteerde operationalisering van etnocentrisme sterk economisch van aard was, want gebaseerd op vragen over de verdeling van schaarse hulpbronnen tussen 'buitenlanders' en 'Nederlanders'. Anderzijds is deze bevinding echter helemaal niet opmerkelijk, omdat zij aansluit bij de conclusies van overzichtsstudies van Hainmüller en Hiscox (2007) en Wimmer (2000), volgens welke er meer empirisch bewijs tegen dan voor de etnische competitietheorie bestaat.

De tweede verklaring die wij hebben getoetst veronderstelt dat in de meest postindustriële steden een meer tolerant cultureel klimaat heerst dan in de minst postindustriële steden, wat tot gevolg zou hebben dat laagopgeleiden daar minder etnocentrisch zouden zijn. Onze bevindingen zijn in overeenstemming met deze alternatieve theorie. Op individueel niveau blijkt het etnocentrisme van laagopgeleide autochtonen te kunnen worden toegeschreven aan hun geringe cultureel kapitaal, waarbij het verband tussen culturele participatie en etnocentrisme alsmede een deel van dat tussen opleidingsniveau en etnocentrisme wordt veroorzaakt door de culturele onzekerheid van degenen die over weinig cultureel kapitaal beschikken. Het etnocentrisme van laagopgeleiden blijkt bovendien geringer in de meest postindustriële Nederlandse steden vanwege het tolerantere culturele klimaat.

Men kan zich uiteraard afvragen of de tolerantie van het stedelijke culturele klimaat wel op valide wijze wordt gemeten aan de hand van de *bohemian index*, waarvan wij in dit artikel in navolging van Florida gebruik hebben gemaakt. Hoewel niet geheel valt uit te sluiten dat deze index mede andere kenmerken van steden meet, kunnen de meest voor de hand liggende alternatieve interpretaties van de invloed ervan op de tolerantie van stedelingen wel degelijk worden uitgesloten. Dat geldt in de eerste plaats voor de mogelijkheid dat deze invloed eenvoudigweg tot stand komt doordat de bohemians, waarvan de index de procentuele aanwezigheid vaststelt, zelf bij uitstek tolerante stadsbewoners zijn. Deze alternatieve interpretatie snijdt geen hout, omdat de betrokkenen in alle onderzochte steden slechts een zeer kleine minderheid van 0,07 tot 2 procent van de stedelijke bevolking uitmaken, terwijl bovendien aannemelijk is dat zij gemiddeld genomen eerder hoog- dan laagopgeleid zullen zijn.

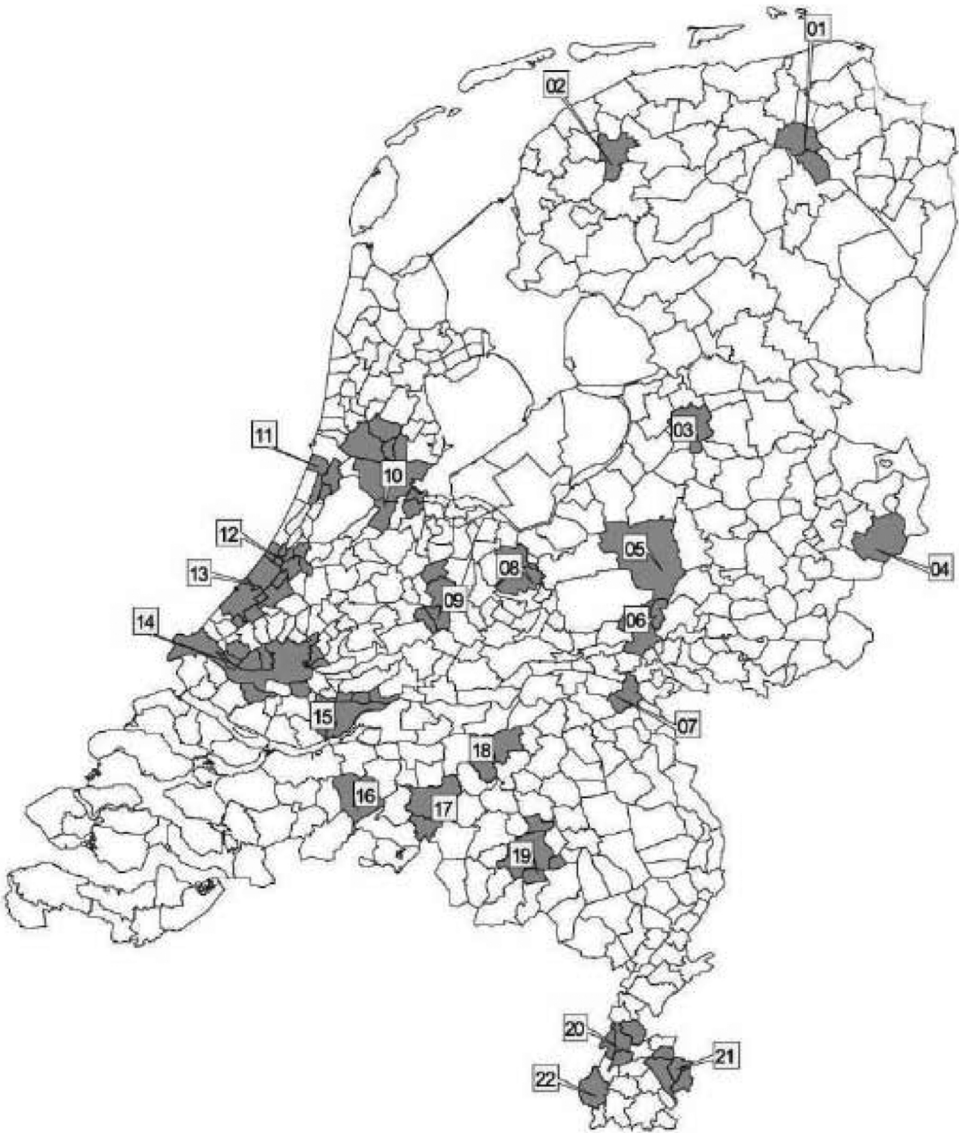
Het is eveneens onaannemelijk dat de *bohemian index* het etnocentrisme van laagopgeleide stedelingen beïnvloedt als een indicator voor de afwezigheid van concurrentie tussen migranten en gevestigden. In dat geval zou het effect ervan als een bevestiging van de etnische competitietheorie moeten worden beschouwd,

maar wij hebben in onze analyses gecontroleerd voor de economische kansenstructuur c.q. de vraag naar laaggeschoolde arbeid. Deze kansenstructuur bleek echter op geen enkele wijze van invloed op het etnocentrisme van laagopgeleide autochtone stedelingen, terwijl een lage vraag naar laagopgeleide arbeidskrachten wel degelijk competitie tussen migranten en laagopgeleide autochtonen met zich meebrengt in de minst postindustriële steden in Nederland (Van der Waal, 2009, 2010b). Deze bevinding maakt het niet waarschijnlijk dat indien de *bohemian index* zou fungeren als een andere maat voor (de afwezigheid van) deze competitie hij wel een effect zou hebben. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de mogelijkheid dat de *bohemian index* als een indicator van een gesegmenteerde arbeidsmarkt – waarop migranten en autochtonen binnen verschillende segmenten actief zijn – zou fungeren.

Dat de bohémiens voorts zelf verantwoordelijk zouden zijn voor een substantiële vraag naar laaggeschoolde arbeid, en daardoor voor een beperkte of zelfs afwezige etnische competitie op de arbeidsmarkt, is eveneens onwaarschijnlijk. Niet alleen vanwege hun geringe aantal, maar ook vanwege hun in vergelijking met economische elites naar wij mogen aannemen bescheiden inkomens en hun naar wij mogen aannemen bij uitstek niet naar *conspicuous consumption* neigende levensstijl. Hier komt dan natuurlijk nog bij dat zoals gezegd in steden die hoog op de *bohemian index* scoren ook *hoogopgeleide* autochtonen minder etnocentrisch zijn, wat wederom wijst in de richting van een verklaring in termen van een stedelijk cultureel klimaat dat als zodanig behalve laagopgeleide ook hoogopgeleide stadsbewoners beïnvloedt. Een en ander laat echter onverlet dat vervolgonderzoek naar de validiteit van de *bohemian index* wenselijk is, overigens net als onderzoek naar de manier waarop stedelijke culturele klimaten precies doorwerken in de ideeën en overtuigingen van stadsbewoners.

Daarmee belanden wij ten slotte bij een algemener punt dat wij op basis van onze bevindingen willen aansnijden. In 1996 benadrukte Sharp dat 'the elevation of interests over values as the focus of inquiry in political science leaves the matter of morals-based social conflict on the periphery of the intellectual enterprise' (1996: 741), om daar elf jaar later nog aan toe te voegen dat 'if the urban politics field has become marginalized, it is because the field has neglected to develop a contemporary, theoretically grounded version of cultural explanation to go along with its attention to institutions and political economy' (2007: 55). Wij zijn het hier hartgrondig mee eens, zij het dat deze nadruk op economische verklaringen voor sociale en culturele verschijnselen geen exclusieve hebbelijkheid van de stadsstudies is, maar van de sociale wetenschappen in het algemeen (vgl. Houtman, 2000; Kumar, 1978, 2004). Dat blijkt bijvoorbeeld reeds uit de manier waarop de toegenomen saillantie van culturele vraagstukken in de politiek wordt geduid als de opkomst van 'post-industrial politics' (bijv. Betz, 1994; Clark & Lipset, 2001; Clark & Rempel, 1997; Inglehart, 1990; Kischelt, 1997), waarmee dus wordt verondersteld dat de overgang van een industriële naar een postindustriële economie hiervoor verantwoordelijk is. Men kan dergelijke zaken natuurlijk best veronderstellen, maar onzes inziens kan men het waar mogelijk maar beter gewoon empirisch onderzoeken.

Figuur 1 De 22 Nederlandse grootstedelijke agglomeraties

1	Groningen	9	Utrecht	17	Tilburg
2	Leeuwarden	10	Amsterdam	18	's Hertogenbosch
3	Zwolle	11	Haarlem	19	Eindhoven
4	Enschede	12	Leiden	20	Sittard-Geleen
5	Apeldoorn	13	The Hague	21	Heerlen
6	Arnhem	14	Rotterdam	22	Maastricht
7	Nijmegen	15	Dordrecht		
8	Amersfoort	16	Breda		

Literatuur

- Achterberg, P. & D. Houtman (2006). Why Do So Many People Vote 'Unnaturally'? A Cultural Explanation for Voting Behavior. *European Journal of Political Research* 45(1): 75-92.
- Achterberg, P. & D. Houtman (2009). Ideologically 'Illogical'? Why Do the Lower- Educated Dutch Display so Little Value Coherence? *Social Forces* 87(3): 1649- 70.
- Asheim, B. & H.K. Hansen (2009). Knowledge Bases, Talents, and Contexts: On the Usefulness of the Creative Class Approach in Sweden. *Economic Geography* 85 (4): 425-442.
- Bauman, Z. (1987). *Legislators and Interpreters. On Modernity, Post-Modernity and Intellectuals*. Cambridge: Polity Press.
- Bell, D. (1976). *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York: Basic Books.
- Betz, H.G. (1994). *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. New York: St. Martin's Press.
- Blalock, H.M. (1956). Economic Discrimination and Negro Increase. *American Sociological Review* 21(5): 584-588.
- Blalock, H.M. (1967). *Towards a Theory of Minority Group Relations*. New York: Wiley.
- Blank, T. (2003). Determinants of National Identity in East and West Germany. An Empirical Comparison of Theories on the Significance of Authoritarianism, Anomie, and General Self-Esteem. *Political Psychology* 24(2): 259-88.
- Bonacich, E. (1976). Advanced Capitalism and Black/White Race Relations in the United States. A Split Labor Market Interpretation. *American Sociological Review* 41(1): 34-51.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction. A Social Critique on the Judgement of Taste*. Londen: Routledge.
- Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. In J.G. Richardson (red.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood, 241-258.
- Clark, T.N. (1996). Structural Realignment in American City Politics. Less Class, More Race, and a New Political Culture. *Urban Affairs Review* 31(2): 367-403.
- Clark, T.N. & V. Hoffmann-Martinet (red.) (1998). *The New Political Culture*. Boulder: WestviewPress.
- Clark, T.N. & S.M. Lipset. (red.) (2001). *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification*. Washington D.C.: Woodrow Wilson Center Press.
- Clark, T.N. & M. Rempel. (red.) (1997). *Citizen Politics in Post-Industrial Societies*. Boulder: WestviewPress.
- Deleon, R.E. & K.C. Naff (2004). Identity Politics and Local Political Culture. Some Comparative Results from the Social Capital Benchmark Survey. *Urban Affairs Review* 39(6): 689-719.
- Derks, A. (2006). Populism and the Ambivalence of Egalitarianism. How Do the Underprivileged Reconcile a Right Wing Party Preference with Their Socio-Economic Attitudes? *World Political Science Review* 2(3): art. 1.
- DiMaggio, P. (1982). Cultural Capital and School Success. The Impact of Status Culture Participation on the Grades of U.S. High School Students. *American Sociological Review* 47(1): 189-201.
- DiMaggio, P. & J. Mohr (1985). Cultural Capital, Educational Attainment, and Marital Selection. *American Journal of Sociology* 90(6): 1231-1261.
- Dumais, S.A. (2002). Cultural Capital, Gender, and School Success. The Role of Habitus. *Sociology of Education* 75(1): 44-68.
- Drennan, M., S. Larsen, J. Lobo, D. Strumsky & W. Utomo (2002). Sectoral Wages, Specialisation and Metropolitan Wages in the United States, 1969-96. *Urban Studies* 39(7): 1129-1142.

- Dustmann, C. & I.P. Preston (2007). Racial and Economic Factors in Attitudes to Immigration. *The B.E. Journal of Economic Analysis & Policy* 7: art. 62.
- Eitle, T.M. & D.J. Eitle (2002). Race, Cultural Capital, and the Educational Effects of Participation in Sports. *Sociology of Education* 75(1): 123-146.
- Elchardus, M. & W. Smits (2002). *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*. Brussel: VUB-PRESS.
- Elchardus, M. & J. Siongers (red.) (2009). *Vreemden. Naar een cultuursociologische benadering van etnocentrisme*. Tiel: Lannoo.
- Elliott, J.R. (1999). Putting 'Global Cities' in their Place. Urban Hierarchy and Low-Income Employment during the Post-War Era. *Urban Geography* 20(1): 95-115.
- Elliott, J.R. (2004). The Work of Cities. Underemployment and Urban Change in Late-20th-Century America. *Cityscape* 7(1): 107-133.
- Fainstein, S., I. Gordon & M. Harloe (red.) (1992). *Divided Cities: New York and London in the Contemporary World*. Oxford: Blackwell.
- Florida, R. (2002). Bohemia and Economic Geography. *Journal of Economic Geography* 2(1): 55-71.
- Florida, R. (2003). Cities and the Creative Class. *City & Community* 2(1): 3-19.
- Florida, R. (2004). *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. New York: Basic Books.
- Florida, R. (2005). *Cities and the Creative Class*. New York: Routledge.
- Fuchs, M. (2003). Rechtsextremismus von Jugendlichen. Zur Erklärungskraft verschiedener theoretischer Konzepte. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 55(4): 654-678.
- Fuchs, D., J. Gerhards & E. Roller (1993). Wir und die Anderen. Ethnozentrismus in den zwölf Ländern der Europäischen Gemeinschaft. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 45(2): 238-253.
- Gabennesch, H. (1972). Authoritarianism as World View. *American Journal of Sociology* 77(5): 857-875.
- Ganzeboom, H. (1989). *Cultuurdeelname in Nederland*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Groof, S. de & M. Elchardus (2009). Kwetsbaarheid, anomie, autoritarisme en etnocentrisme. In M. Elchardus & J. Siongers (red.), *Vreemden. Naar een cultuursociologische benadering van etnocentrisme* (pp. 79-97). Tiel: Lannoo.
- Hainmüller, J. & M. Hiscox (2007). Educated Preferences. Explaining Attitudes towards Immigration in Europe. *International Organization* 61(2): 399-442.
- Houtman, D. (1994). *Werkloosheid en sociale rechtvaardigheid. Oordelen over de rechten en plichten van werklozen*. Amsterdam: Boom.
- Houtman, D. (2000). *Een blinde vlek voor cultuur. Sociologen over cultureel conservatisme, klassen en moderniteit*. Assen: Van Gorcum.
- Houtman, D., P. Achterberg & A. Derks (2008). *Farewell to the Leftist Working Class*. New Brunswick: Transaction.
- Hoyman, M. & C. Faricy (2009). It Takes a Village. A Test of the Creative Class, Social Capital, and Human Capital Theories. *Urban Affairs Review* 44(3): 311-333.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Jensen, R. (1995). The Culture Wars, 1965-1995. A Historian's Map. *Journal of Social History* 2(October): 17-37.
- Kasarda, J.D. (1985). Urban Change and Minority Opportunities. In P.E. Peterson (red.) *The New Urban Reality* (pp. 33-67). Washington D.C.: Brookings.
- Kasarda, J.D. & J. Friedrichs (1985). Comparative Demographic-Employment Mismatches in U.S. and West German Cities. *Research in the Sociology of Work* 3(1): 1-30.

- Kasarda, J.D. & J. Friedrichs (1986). Economic Transformation, Minorities, and Urban Demographic-Employment Mismatch in the U.S. and West Germany. In H.J. Ewers, J.B. Goddard & H. Matzerath (red.), *The Future of the Metropolis. Berlin, London, Paris, New York Economic Aspects* (pp. 221-249). Berlijn/New York: Walter de Gruyter.
- Katsillis, J. & R. Rubinson (1990). Cultural Capital, Student Achievement, and Educational Reproduction. The Case of Greece. *American Sociological Review* 55(2): 270-279.
- King, A.D. (1990). *Global Cities: Post-Imperialism and the Internationalization of London*. Londen/New York: Routledge.
- Kitschelt, H. (1997). *The Radical Right in Western Europe*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Kluegel, J.R. & E.R. Smith (1983). Affirmative Action Attitudes. Effects of Self-Interest, Racial Affect, and Stratification Beliefs on Whites' Views. *Social Forces* 61(3): 797-824.
- Koster, W. de & J. van der Waal (2007). Cultural Value Orientations and Christian Religiosity. On Moral Traditionalism, Authoritarianism, and Their Implications for Voting Behavior. *International Political Science Review* 28(4): 451-467.
- Kuklinski, J.H., M.D. Cobb & M. Gilens (1997). Racial Attitudes and the 'New South'. *The Journal of Politics* 59(2): 323-349.
- Kumar, K. (1978). *Prophecy and Progress. The Sociology of Industrial and Post-Industrial Society*. Londen: The Penguin Press.
- Kumar, K. (2004). *From Post-Industrial to Post-Modern Society. New Theories of the Contemporary World*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Lutterman, K.G. & R. Middleton (1970). Authoritarianism, Anomia, and Prejudice. *Social Forces* 48(3): 485-492.
- Manevska, K., J. van der Waal, P. Achterberg, D. Houtman & W. de Koster (2010). 'Sommingen zijn gelijk en anderen.' Economisch egalitarisme en verzorgingsstaatchauvinisme in Nederland. *Sociologie* 6(1): 3-25.
- Markusen, A. & G. Schrock (2006). The Artistic Dividend. Urban Artistic Specialisation and Economic Development Implications. *Urban Studies* 43(10): 1661-1686.
- McDill, E.L. (1961). Anomie, Authoritarianism, Prejudice, and Socio-Economic status. An Attempt at Clarification. *Social Forces* 39(3): 239-45.
- Mulford, C. (1968). Ethnocentrism and Attitudes toward the Mentally Ill. *The Sociological Quarterly* 9(1): 107-111.
- Oliver, J. & T. Mendelberg (2000). Reconsidering the Environmental Determinants of White Racial Attitudes. *American Journal of Political Science* 44(3): 574-589.
- Olzak, S. (1992). *The Dynamics of Ethnic Competition and Conflict*. Stanford: Stanford University Press.
- O'Rourke, K.H. & R. Sinnott (2006). The Determinants of Individual Attitudes Towards Immigration. *European Journal of Political Economy* 22(4): 838-861.
- Radkiewicz, P. (2007). Several Reasons Why Social Anomie and Political Alienation May Influence Ethnocentric Attitudes. The Compensating Role of Authoritarian- Paranoid Beliefs. *Polish Psychological Bulletin* 38(1): 5-14.
- Roberts, A.H. & M. Rokeach (1956). Anomie, Authoritarianism, and Prejudice. A Replication. *American Journal of Sociology* 61(3): 355-358.
- Roscigno, V.J., L.M. Garcia & D. Bobbitt-Zeher (2007). Social Closure and Processes of Race/Sex Employment Discrimination. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 609(16): 16-48.
- Rosdil, D.L. (1991). The Context of Radical Populism in U.S. Cities. A Comparative Analysis. *Journal of Urban Affairs* 13(1): 77-96.
- Sassen, S. (2000). *Cities in a World Economy*. 2 ed. Londen: Pine Forge Press.

- Sassen, S. (2001). *The Global City: New York, London, Tokyo*. 2 ed. Princeton: Princeton University Press.
- Sassen, S. (2006). *Cities in a World Economy*. 3 ed. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Sassen-Koob, S. (1985). Capital Mobility and Labor Migration. Their Expression in Core Cities. In M. Timberlake (red.), *Urbanization in the World-Economy*. Orlando: Academic Press, 231-265.
- Sharp, E.B. (1996). Culture Wars and Local Politics. Local Government's Role in Social Conflict. *Urban Affairs Review* 31(6): 738-758.
- Sharp, E.B. (2002). Culture, Institutions, and Urban Officials' Responses to Morality Issues. *Political Research Quarterly* 55(4): 861-883.
- Sharp, E.B. (2007). Revitalizing Urban Research. Can Cultural Explanation Bring Us Back from the Periphery. *Urban Affairs Review* 43(1): 55-75.
- Sharp E. B. & M.R. Joslyn (2008). Culture, segregation, and Tolerance in Urban America. *Social Science Quarterly* 89(3): 573-591.
- Sniderman, P.M. & L. Hagendoorn (2007). *When Ways of Life Collide. Multiculturalism and Its Discontent in the Netherlands*. Princeton: Princeton University Press.
- Sniderman, P.M., L. Hagendoorn & M. Prior (2004). Dispositional Factors and Situational Triggers. Exclusionary reactions to Immigrant Minorities. *American Political Science Review* 98(1): 35-50.
- Srole, L. (1956). Social Integration and Certain Corollaries. An Exploratory Study. *American Sociological Review* 21(6): 709-16.
- Waal, J. van der (2009). De invloed van immigratie op de lonen in Amsterdam en Rotterdam. De substitutiethese getoetst in twee stedelijke contexten. *Sociologie* 5(1): 89-111.
- Waal, J. van der (2010a). *Stedelijke economieën in een tijd van mondialisering. Arbeidsmarktkansen en etnocentrisme van laagopgeleiden in Nederlandse steden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Waal, J. van der (2010b). *Unravelling the Global City Debate. Economic Inequality and Ethnocentrism in Contemporary Dutch Cities*. Dissertatie, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Waal, J. van der, P. Achterberg, D. Houtman, W. de Koster & K. Manevska (2010). 'Some are More Equal than Others.' Economic Egalitarianism and Welfare Chauvinism in the Netherlands. *Journal of European Social Policy* 20(4).
- Waal, J. van der & J. Burgers (2009a). Ethnic Competition in Contemporary Cities. The Effects of Job Opportunities and Residential Segregation. In J.W. Duyvendak, F. Hendriks & M. van Niekerk (red.), *City in Sight. Dutch Dealings with Urban Problems* (pp. 25-40). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Waal, J. van der & J. Burgers (2009b). Unravelling the Global City Debate on Social Inequality. A Firm-level Analysis of Wage Inequality in Amsterdam and Rotterdam. *Urban Studies* 46(13): 2715-2729.
- Waal, J. van der & J. Burgers (2010). Post-Industrialization, Job Opportunities and Ethnocentrism. A Comparison of Twenty-two Dutch Urban Economies. *Urban Studies* in druk: DOI: 10.1177/0042098010366765.
- Wacquant, L. (2008). *Urban Outcasts. A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Cambridge: Polity Press.
- Weakliem, D.L. & R. Biggart (1999). Region and Political Opinion in the Contemporary United States. *Social Forces* 77(3): 863-886.
- Weber, M. (2006 [1922]). *Wirtschaft und Gesellschaft*. Paderborn: Voltmedia.
- Weil, F.D. (1985). The Variable Effects of Education on Liberal Attitudes. A Comparative-Historical Analysis of Anti-Semitism Using Public Opinion Survey Data. *American Sociological Review* 50(4): 458-474.

- Wimmer, A. (2000). Racism in Nationalised States. A Framework for Comparative Research. In J ter Wal & M. Verkuyten (red.), *Comparative Perspectives on Racism*. Aldershot: Ashgate.
- Zipp, J.F. (1986). Social Class and Social Liberalism. *Sociological Forum* 1(2): 301-329.